

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'374(497.16)

UDK 811.162.1'374

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski w Katowicach

robert.bonkowski@us.edu.pl

PRIRODNO RAČUNANJE DANA KOD CRNOGORACA I POLJAKA

U članku je riječ o jednom išečku iz bogate leksike računanja vremena koja pripada najjednostavnijoj prirodnoj podjeli dana (i noći) u crnogorskom i poljskom jeziku. U obzir uzimamo etimologiju tih riječi i njihovo savremeno stanje. Svi sadašnji leksemi koji se vežu za takvu podjelu, kontinuantni su praslavenskih oblika. No, zbog povijesno-kulturnih razloga, kod jednog od tih leksema u istoriji poljskog jezika se dogodio pomak značenja, zbog čega danas označava nešto drugo u crnogorskom i poljskom jeziku.

Ključne riječi: *slavistika, crnogorski i poljski jezik, računanje vremena, dan i (noć), etimologija*

Rotacija Zemlje oko svoje ose izaziva pojave koje čine najjednostavniju podjelu vremena, to jest podjelu na dan i noć. Ova podjela vidljiva je na dvama povezanim planovima, tj.:

– na planu prirodnih pojava i odgovarajućim im pojavama svakodnevnog života;

– na matematičkoj i astronomskoj podjeli na sate, minute i sekunde, koji u vezi s razvojem civilizacije i bržim tempom života dobija sve veći značaj. Prividna putanja sunca od istoka, preko juga, ka zapadu pokazuje pravac mijenjanja svjetlosti i diferencira sigurno najstarije jedinice vremena na dan i noć. Zbog praktičnih razloga, s vremenom, ljudi su počeli izdvajati sitnije (tj. manje) vremenske jedinice.

U drevnom Rimu u podjeli dana prisutni su bili sljedeći nazivi:

- *mane* 'jutro',
- *ad meridiem* 'prije podne',
- *de meriolie* 'popodne',
- *ad vespera* 'prije zalaska sunca',
- *suprema* 'uveče'.

Slično je i sa noći (prije svega zbog vojnih/vojničkih razloga), izdvojene su četiri jedinice (straže) – takozvane *vigiliae s max media* ‘ponoć’ kao centralni dio. U zavisnosti od doba u danu ovi su nazivi odgovarali različitim satima (Milićević, 1990: 34). Rimljani su takođe poznavali podjelu dana na dvanaest sati. Ipak, treba naglasiti činjenicu da u toku godine dužina dana, koja se računala od izlaska do zalaska sunca, nije bila jednaka, potom da je neujednačena bila vremenska dužina sata jer je oscilirala u predjelu između 45 i 75 minuta. U ovakvom sistemu šest sati je padalo za podne, dok dvanaest sati za zalazak sunca (Wikarjak, 1978: 159). U tom slučaju, pri računanju vremena, noć drevni Rimljani nijesu uzimali u obzir.

Crnogorska i poljska podjela dana po planu prirodnih pojava

Periodične promjene položaja sunca na nebu, a samim tim i osvjetljenosti Zemlje, ukazivale su na doba dana, a samim tim i vrijeme kućnih poslova, obroka i odmora. Pretpostavlja se da su drevni Sloveni morali znati ili spoznati podjelu dana na sitnije jedinice još pred hristijanizacijom. U zavisnosti o regiji razlikovalo se nekoliko doba dana. Među osnovna vremenska navođenja bila su uvrštena sljedeća četiri praslovenska antonimska para (Bońkowski, 2006: 68):

- a) **dъnbъ* — **noktъ* > stsl. *noštъ*;
- b) **polъ(dъ)nъ(je)* — **polъnoktъ* > stsl. *polъnoštъ*;
- c) **ustro* > **(j)utro* — **večerъ*;
- d) 1. **svitъ* i 2. **brěskъ* // **brězgъ* — **sъmorkъ* > stsl. *sъmrakъ*.

Prividna putanja sunca od istoka, preko juga, ka zapadu ukazuje na pravac promjenljive svjetlosti. Bez sumnje, prvobitno, određivala je najstarije vremenske jedinice, tj. *dan* i *noć*.

*DAN (DZIEN)*¹

Crnogorska (i uopšte štokavska) riječ *dan* kao i poljska *dzień* (fonetski *žeń*) je opšteslovenska (up.: ukr., rus. *день*, brus. *дзень*, sloven., hrv., bos., srp., polab. *dan*, mak., bug. *ден*, češ. *den*, slovač. *deň*, gluz. *dzeń*, dluž. *žen*, kašup. *dzén*) i potiče od praslovenskog oblika **dъnbъ*. Već kod drevnih Slovena izdvojena su joj bila dva značenja:

¹ Pošto još uvijek nije objavljen rječnik savremenog crnogorskog jezika, crnogorska jezička građa preuzeta je iz *Pravopisa crnogorskog jezika* Vojislava Nikčevića, tačnije drugog dijela – *Pravopisni rječnik* (Nikčević, 1997) i *Pravopisa crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom* Milenka A. Perovića, Josipa Silića i Ljudmile Vasiljeve (Perović, M. A., Silić, J., Vasiljeva, Lj., 2009), dok je poljska građa preuzeta prije svega iz Velikog rječnika poljskog jezika (*Wielki słownik języka polskiego*) [Żmigrocki, P. (ed) (2007): *Wielki słownik języka polskiego* PAN. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, online: <https://www.wsjp.pl>, pristup: 10. 3. 2022].

- period od ujutro do večeri;
- period od dvadeset četiri sata (Sławski, 1983: 195).

S etimologijske tačke gledišta pretpostavlja se da psl. korijen **din-* pripada redukovanom korijenu **dei-* i zauzimao je poziciju prvenstveno u složenicama, kao njezin drugi dio, srav. sa stind. *puru-dina* ‘višednevni’, lat. *nundinum* = 9 dana ‘period između sajma’ (Fasmer, 1967: 498; Machek, 1971: 114; Skok, 1973: 380). Pretpostavlja se da je korijen **din-* imao leksičko značenje ‘svijetao’, a **dei-* ‘sijati, blistati’. Zbog toga prvobitno značenje leksema *dan* je ‘svijetlo, blistajuće razdoblje’, ‘svijetljati’ (Sławski, 1983: 195) ili ‘svjetlosni dio dana’, što je po češkom etimologu Maheku osnova za tvrdnju da je ova riječ morala označavati period od 24 sata čak i u prajeziku (Machek, 1971: 114). Semantička sličnost ovog tipa može se uočiti u francuskom jeziku, up. franc. *jour* < lat. *diurnu* u značenju *dan*, ali takođe i *svjetlost*.

Savremeni slovenski jezici (uključujući crnogorski i poljski) dosljedno kontinuiraju ovaj praslavenski oblik. Fonetske promjene koje su dovele do konačnih oblika današnjeg crnogorskog i poljskog *dan* i *dzień* povezane su sa tipičnim za te jezike refleksom jorova (u crnogorskom jeziku) – *dan* < < *dъnъ* < **dъnъ* i jerova (u poljskom jeziku) – *dzień* < *d’eń* < *d’ъnъ* < **dъnъ*.

NOĆ (NOC)

Najranije registrovani staroslovenski oblik *noštъ* koji potiče od rekonstruisanog praslavenskog **noktъ*, za razliku od gore navedenog **dъnъ*, ima samo jedno značenje, tj. ‘period koji traje od sumraka do osvita (zore)’. Praindoevropski **nokt* (< **nogh*) s priključenim suglasnikom *t* (koji u tom slučaju nije imao nikakvo značenje²) u baltoslovenskom razdoblju bio je uključen u deklinaciju imenica ženskoga roda bez nastavka u nominativu (kao što su imenice tipa *mast*, *ljubav*), up. npr. litv. *naktis* ‘noć’. Ova deklinacija nastavila se takođe i u praslavenskom razdoblju. Leksem je preuzeo ženski rod u suprotnosti sa „muškim“ *danom*, slično kao i u njem. *die Nacht* (fem.), nasuprot *der Tag* (masq.) (Machek, 1971: 401).

Svi savremeni slovenski jezici kontinuiraju ovaj praslavenski oblik. Takođe u rodu. Crnogorska *noć* i poljska *noc* proizvod su fonetske promjene suglasničke skupine *-kt* + jer (*ъ*). Refleks takve promjene dao je u crnogorskom glas *ć*, dok u poljskom *c*.

PODNE (POŁUDNIE); PONOĆ (PÓLNOC)

U prirodnom računanju dana (i noći) praslavenski **polъ-* služi za određivanje kulminacionih trenutaka dana i noći. Prvobitno *podne* bila je složenica koja se sastojala iz morfema **pol-* i **dъn-* sa priključenim sufiksom **(ъj)e* [**polъ(dъ)n(ъj)e*]. U savremenom poljskom jeziku (u obliku *południe*), slično

² Oblik bez suglasnika *t* bio je sačuvan u ved. *nak* i lat. *nox* (Machek, 1971: 401).

drugim zapadnoslovenskim jezicima (up. češ. *poledne*, slovač. *poludnie*, gluž. *poldnjo*, dluž. *pól(u)dnjo*), sačuvana je praslovenska struktura u cjelini, dok u većini južnoslovenskih jezika nastalih na štokavskom području (tako i u crnogorskom jeziku) susrijećemo se s redukovanim oblikom *podne* (u bug. i mak. *пладне*)³.

Starocrkvena *polъnošть* i rekonstruisani praslovenski oblik **polъnokъ*, slično riječi **polъ(db)n(bj)e*, sastoji se od morfema **polъ-* i **nokte > *nokъ-*. Crnogorska *ponoć*, slično *podnevu* nastala je na osnovu redukcije suglasnika **l*, dok ga je poljska *pólnoc* očuvala u obliku neslogotvornog *-u* (ort. *l*). Zanimljiva je situacija sa poljskim *południe* i *pólnoc* (i ukrajinskim *південь* i *нівніч*, kao i gluž. *poldnjo* i *polnóc*, te dluž. *pól(u)dnjo* i *pólnoc*), jer u tim jezicima jezički ekvivalenti pojava (prelomnih tačaka u danu i noći) u vezi sa kretanjem sunca na nebu postali su i odrednica za zemljopisno određenje stranā svijeta. I tako poljski oblik *południe* danas ima dva značenja: 1) 'sredina dana; podne' i 2) 'južna strana svijeta; jug', dok analogno *pólnoc*: 1) 'sredina noći; ponoć' i 2) 'severna strana svijeta; sever'.

(U)JUTRO (RANO)

Etimologija riječi nije jasna. Praslovensko **(j)utro* kod Slovena prvobitno bila je odrednica za sve vrijeme koje se ticalo *(u)jutra*. Bilo je pokušaja da se ovaj oblik sravni sa lit. *jaũ* 'već' (Bernecker). S druge strane Vasmer ga veže sa značenjem 'vrijeme zaprege' (up. šv. dijal. *õkt* 'određeno trajanje vremena između dva obroka', avest. *yaōdra* 'prikupljanje dobrovoljaca za vojku') (Vasmer, 1973: 176). Takvo porijeklo može se smatrati ispravnim, kada se za njegov antonim uzme grč. *βουχῶτος* 'veče', u tačnom značenju 'vrijeme raspresanja bikova' (Vasmer, 1973: 176). Pavao Skok smatra da je **(j)utro* kalk njemačkog *Morgen*, što uzastopno upoređuje sa srlat. *diurnalis* 'oznaka za onoliko zemlje koliko se može jednim upregom izorati za jedan dan, tj. jutro, kada se uprežu volovi' (Skok, 1973: 787).

Sloveni, slično Njemcima, pomakli su naziv za početni i krajni dio dana za označavanje cijelog prethodnog i sljedećeg dana, tj. prenijeli su od njih izvedene priloge koji su označavali periode (up. njem. *Morgen* '1. šutra; 2. jutro' – *Gestern* '1. juče; 2. veče'). Do ovog procesa moralo je doći još za vrijeme praslovenske jezičke zajednice, o čemu svjedoče sljedeći oblici, up. npr. stpolj. *jutro* 'jutro' – *jutrze* 'šutra'; rus. *ympo* 'jutro' – *заѣмпа* 'šutra'; crn. *jutro* – *šutra*. Ova promjena imala je kasnije uticaj na zapadnoslovenske jezike u kojima je došlo do semantičkog prenosa leksema **(j)utro* za označavanje

³ Na jugu kod Slovena izuzetak čini slovenski *poldan*, koji je vjerovatno po uzorku na *ponoć* (sloven. *polnoč*) nastao putem kontaminacije.

sljedećeg dana (up. današni polj. *jutro*⁴ ‘šutra’, češ. *zítra* ‘šutra’, slovač. *zajtra* ‘šutra’). Za označavanje *jutra* njegovo mjesto je zauzeo praslovenski oblik **rano* (up. polj. *rano* ‘jutro’, češ. *ráno* ‘jutro’, slovač. *ráno* ‘jutro’) koji može da potiče od praindoevropskog korijena **rai-*, *ra-*, *ri-* (up. lit. *rytas* ‘jutro’) (Brückner, 1985: 453).

OSVIT, ZORA (ŚWIT, BRZASK)

Kratki periodi jutarnjeg vremena drevni Sloveni su označavali po aktivnosti sunca, tj. direktno pred njegovim izlaskom, za vrijeme njegovog izlaska i poslije njegovog izlaska. Najvažnije vrijeme koje je prethodilo svitanju oni su nazivali **brěskъ//brězgъ*. Povijesno gledano ovaj oblik dolazi iz baltoslovenske zajednice (up. lit. *brėkšta* ‘svitanje’), a čak i još iz inoevropske jezičke zajednice (up. stind. *bhrājate* ‘sija, blista, svita’) (Ślawski, 1983: 46). Kod sadašnjih Slovena ovaj refleks se manje-više izgubio. Susrijećemo ga npr. u slovenskim dijalektima (up. sloven. dij. *bresk* ‘osvit’). Što se tiče standardnih jezika, ovaj je oblik ostao samo u poljskom jeziku u riječi *brzask* ‘osvit’⁵. Razlog je u tome što se već u početku ovaj praslovenski oblik mijesao sa *osvitom/svitanjem*, koji je označavao stanje svjetlosti odmah pred izlazak sunca, kada se dobro osvjetljava. Ovo vrijeme, odmah pred pojavljivanje sunca na nebu, u pretežnoj većini Sloveni su definisali ili uz pomoć praslovenskog oblika imeničkog glagola **svitanje*, ili uz pomoć odglagolskog derivata **svitъ* (< **svitati*), up. npr. polj. *świtanie*, *świt*, češ. *svítání*, *svít*, sloven. dij. *svitanje*, *svit*, strus. *cem*. U crnogorskom jeziku (kao i drugim nastalim na osnovi štokavskog dijalekta) – u obliku *osvit* – u ovom je slučaju došlo takođe do perfektivne upotrebe njihovog nastavka ranijeg stanja.

Za vrijeme izlazećeg i zalazećeg sunca često se na nebu pojavljuju crveni odbljesci – rumenila na nebu. Ovo su orijentacioni znaci dana koji započinje ili završava. Osobito su jutarnja rumenila na nebu izražena u kategoriji vremena. Ukazuju na trenutak prelaza iz noći u dan pred pojavljivanjem sunca. Našli su jezički odraz u leksici u obliku *zora*, koji dolazi iz baltoslovenske jezičke zajednice (up. lit. *žereti* ‘zračiti’, *žernoti* ‘iskriti se’). Kod Slovena se pojavljuje ili sa duženjem *ō > a* (Vasmer, 1964: 443; Brückner, 1985: 656) (up. stpolj. *zarza*, češ. *záře*, rus. *заря*), ili bez duženja (usp. crn. *zora*), đe je sonant *r* proizvod depalatalizacije *rj* (Skok, 1973: 660).

⁴ Još u XV stoljeću u poljskom jeziku ovaj oblik je imao tri značenja: 1) kao nasljednik praslovenskog – ‘rano’, 2) – ‘šutra, šutradan, jutro sljedećeg dana’ i 3) ‘ranije jutro’. No, već od XVIII stoljeća riječ *rano* označava kod Poljaka isključivo doba od osvita do podneva – ‘jutro’ (Krótki, 2017: 113–114).

⁵ Značenje poljske riječi *brzask* do kraja XIX stoljeća se promijenilo. A i danas ovaj leksem posjeduje isti sadržaj, iako u nekim aktuelnim poljskim rječnicima stoji s naznakom *knjiški* (Krótki, 2017: 109).

VEČE (WIECZÓR)

Prvobitno značenje praslovenskog leksema **večerь* označavalo je period od sumraka do trenutka lijeganja na spavanje. Litvanski *vakaras* ‘veče’ svjedoči njegovo baltoslovensko porijeklo. Ovaj opšteslovenski leksem blizak je takođe lat. *vesper* i grč. *εδπεος*. M. Vasmer ga pokušava povezati s indoevropskim **veg* ‘govoriti’ (Vasmer, 1964: 309). V. Mahek ipak smatra da je korijen riječi srodan sa indijskim *ksap-* ‘noć’ (Machek, 1971: 680). Današnji crnogorski i poljski oblici – *veče* (sr.) i *wieczór* (žen.) nastavljaju ovu praslovensku riječ sa različitim gramatičkim rodovima u nominativu jednine.

SUMRAK (ZMROK)

Praslovenski oblik **sumrakъ* dao je temelj za današnji crnogorski *sumrak* i poljski *zmrok*. Etimolozi ga upoređuju sa stind. *marka* ‘umrli’ (Vasmer, 1971: 45). Ako se uzme u obzir takva etimologija, opravdano je reći da je *sumrak* dan koji je nestao. Postoji takođe drugo objašnjenje ovog praslovenskog oblika. Naime, F. Bezljaj veže ga s litv. *merkin* i let. *mirgt* koji potiče od indoevropskog **merak* ‘svjetlucati (pred očima), tamnjeti’ (Bezljaj, 1976: 199).

Zaključak

Sprovedena analiza etimologijskog sastava najjednostavnije prirodne podjele dana (i noći) u crnogorskom i poljskom jeziku ukazuje na njihovo značenje i opšte slovenske kontinuitete. Svi sadašnji leksemi koji se vežu za ovakvu podjelu kontinuiteti su praslovenskih oblika. No, zbog povijesno-kulturnih razloga, kod jednog od tih leksema u istoriji poljskog jezika se dogodio pomak značenja, zbog čega danas označava nešto drugo u jednom i u drugom jeziku. Ovaj leksem čini (*u*)*jutro* (u poljskom jeziku *jutro* označava ‘šutra’). Naime, za označavanje početka dana od jutra do 12.00 sati Poljaci koriste riječ *rano* koja u crnogorskom jeziku označava nešto drugo. Zanimljiv je takođe crnogorski oblik *veče* (polj. *wieczór*) koji predstavlja gramatičku rijetkost jer u nominativu jednine ti crnogorski i poljski oblici se razlikuju po rodu. Dok u poljskom jeziku sva deklinantska paradigma ovog leksema dosljedno pripada ženskom rodu bez nastavka u nominativu (s nultim morfemom) i tako se deklinira, onda u crnogorskom *veče* pripada srednjem gramatičkom rodu, u kosim padežima pripada imenicama ženskoga roda bez nastavka u nominativu, tj. imenicama ženskoga roda s nultim morfemom [Nominativ jednine *veče* (sr.) (Nikčević, 1997: 431) – Genitiv jednine *večeri* (žen.) (Perović, Silić, Vasiljeva, 2009: 294) – Dativ jednine *večeri* (žen.) itd.]. Zanimljiv je takođe poljski oblik *południe* koji danas ima dva značenja: 1) ‘sredina dana; podne’ i 2) ‘južna strana svijeta; jug’ i analogno *północ* – 1) ‘sredina noći; ponoć’ i 2) ‘ševerna strana svijeta; šever’. Stoji on u suprotnosti sa crnogorskim *jug* i *šever*.

Popis korišćenih skraćenica

avest. avestijski	ort. ortografski
bos. bosanski	polab. polabski
brus. bjeloruski	polj. poljski
bug. bugarski	psl. praslovenski
crn. crnogorski	rus. ruski
češ. češki	slovač. slovački
dijal. dijalekatski	sloven. slovenački
dluž. donjolужиčki	sr. srednji rod
franc. francuski	srlat. srednjolatinski
gluž. gornjolужиčki	srp. srpski
grč. grčki	stind. staroindijski
hrv. hrvatski	stpolj. staropoljski
kašup. kašupski	strus. staroruski
lat. latinski	stsl. staroslovenski
let. letonski	šv. švedski
litv. litvanski	ukr. ukrajinski
mak. makedonski	ved. vedski
masq. muški rod	žen. / fem. ženski rod

Literatura

- Bezlaj, F. & soavtorji (1976–2005). *Etimološki slovar slovenskega jezika*. T. I–V. Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti.
- Bońkowski, R. (2006). Słowiański naturalny podział doby. W: E. Tokarz (red.): *Świat Słowian* (67–73). Bielsko-Biała: Wydawnictwo ATH.
- Brückner, A. (1985). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krótki, Z. (2017). Nazwy poranka w dawnej polszczyźnie. Białostockie Archiwum Językowe, 17, 107–121.
- Machek, V. (1971), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Milićević, M. (1990). *Rimski kalendar*. Zagreb: Latina et Graeca.
- Nikčević, V. (1997). *Pravopis crnogorskog jezika*. Cetinje: Crnogorski PEN centar.
- Perović, M. A., Silić, J., Vasiljeva, Lj. (2009), *Pravopis crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Skok, P. (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. I–III. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- Sławski, F. (1983). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–IV. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Wikarjak, J. (1978). *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*. Warszawa: PWN.
- Żmigrocki, P. (red.) (2007): *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, online: <https://www.wsjp.pl>].
- Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1–4. Москва: Прогресс.

Robert BOŃKOWSKI

NATURAL MEASURING OF THE DAY AT MONTENEGRINS AND POLES

The article is about an excerpt from the rich vocabulary of measuring time, which belongs to the simplest natural division of day (and night). The etymology of these words and their current state are taken into account. All current lexemes associated with such a division are continuations of Proto-Slavic forms. However, due to historical and cultural reasons, one of these lexemes in the history of the Polish language has shifted in meaning, which is why it means something else today in the Montenegrin and Polish languages.

Keywords: *Slavic studies – Montenegrin and Polish language – time measuring – day and (night) – etymology*